

Дніпропетровський державний університет

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЩЕНКО ТЕТЯНА АНАТОЛІВНА

**ВАЛЕНТНІСТЬ СУФІКСА -ИЦ(Я) В АПЕЛЯТИВАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ – 1997

8-11. 167. 2

00751867 (Y)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі у
державного педагогічного інституту

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Горпинич Володимир Олександрович

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Поповський Анатолій Михайлович,
кандидат філологічних наук, доцент
Валюх Зоя Орестівна

Провідна установа: Миколаївський державний педагогічний інститут

Захист відбудеться «15» травня 1997 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 03.01.16 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті (320625, м.Дніпропетровськ, пров. Науковий, 13, корп.1, філологічний факультет ауд. 804).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету

Автореферат розіслано «6» квітня 1997 року.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Пристайко Т.С.

Дослідження в галузі морфології є актуальним і перспективним, оскільки без неї не можна повністю осмислити процеси словотворення. Одним з таких морфологічних питань є закономірності сполучення морфів у слові, але валентність українських морфів ще не досліджена. Єдина методика досліджень цього плану може стати запорукою вирішення таких важливих завдань, як розробка питань синтезу творення слів, правил сполучування морфем у слові, морфології основних одиниць мови, укладання словотвірних та морфемних словників української мови. У цьому й виявляється *актуальність* обраної теми.

Мета роботи – вивчити валентність суфікса **-иц(я)** в апелятивах української мови.

Головна мета роботи реалізується шляхом розв'язання таких конкретних завдань:

– виявити звуки, з якими сполучається і з якими не сполучається прикінцевий суфікс **-иц(я)**;

– встановити тип основи (кореневий чи афіксальний), до якої приєднується суфікс **-иц(я)**, на цій основі виявити його валентність: кореневу чи суфіксальну;

– за віднесеністю фінальних звуків твірної основи встановити морфи чи сегменти неморфного характеру, з якими сполучається чи не сполучається суфікс **-иц(я)**;

– визначити частиномовну приналежність та ССП твірних слів;

– з'ясувати особливості використання морфологічних явищ, викликаних приєднанням суфікса **-иц(я)** до іменникових, прикметникових, дієслівних та інших твірних основ і виявити морфологічні моделі похідних на **-иц(я)**;

– визначити словотвірне значення морфа **-иц(я)** у зв'язку з його функціональним навантаженням;

– з'ясувати ССП похідних слів;

– виявити співвідношення ССП твірних і похідних слів;

– з'ясувати залежність морфологічних змін на стикові твірної основи і твірного суфікса від його функції;

– на основі одержаних результатів установити можливість кореневої і суфіксальної валентності суфікса **-иц(я)**.

Об'єктом дослідження в роботі є лише похідні апелятиви з суфіксом **-иц(я)**, творення яких відбувається шляхом приєднання **-иц(я)** до твірної основи.

Матеріал дослідження. Джерельною базою дослідження обрано «Інверсійний словник української мови» (К., 1985), оскільки в ньому вміщено весь реєстр одинадцяти томного «Словника української мови», який увібрав усе цінне з лексичних багатств української мови, зібраних і

опрацьованих у попередніх лексикографічних працях. У дисертації досліджуються 1566 апелативів з суфіксом -иц(я), що функціонують в українській художній літературі і тому найповніше відображають закономірності словотворення в мові.

Методологічною основою дослідження є положення про органічну єдність елементів і цілого як організованої системи, про діалектику, яка передбачає аналіз усіх явищ у динаміці і взаємодії, про системність мовних явищ.

Головною метою і конкретними завданнями обумовлений вибір *методів дослідження*. Основним став індуктивний метод, при якому загальні правила встановлюються із спостереження над обмеженою кількістю фактів, підпорядкованих загальному правилу. Виклад матеріалу найдоцільніше вести описовим методом. За допомогою порівняльно-зіставного методу можна дійти висновків щодо можливостей кореневої і суфіксальної валентності морфа -иц(я). Типологічний метод дає змогу встановити їх спільні риси. Принагідно в роботі використовується також кількісний метод.

Валентність суфікса -иц(я) досліджується за методикою, розробленою В.О.Горпиничем.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що це одна з перших спроб в історії українського мовознавства дослідити валентність іменникових суфіксів, зокрема суфікса -иц(я); контрастивно-типологічний метод застосовано до вивчення не міжмовних, а внутрішньомовних явищ сполучуваності, але не на рівні кількох суфіксів, а в межах одного суфікса для співставлення можливостей кореневої і суфіксальної валентності цього твірного елемента; вивчаються не лише структурно-семантичні зміни в похідному слові після приєднання твірного суфікса, а й відповідна динаміка, перебудова в ССП; зроблена спроба виявити залежність морфонологічних явищ від функції твірного суфікса; в науковий обіг вводяться нові теоретичні узагальнення і новий фактичний матеріал.

Дисертація має певне *теоретичне значення*, оскільки в ній пропонується можливий варіант вивчення валентності морфем, окреслені принципи морфонологічного аналізу, виявляються найважливіші правила словотворення, які формуються у процесі визначення закономірностей сполучуваності морфів, механізму творення і синтезу слова.

Практичне значення дослідження заключається в тому, що в дисертації окреслені деякі теоретичні спостереження, що стосуються сполучуваності морфем, розглядається новий фактичний матеріал. Дисертація є продовженням започаткованого аналізу валентності усіх морфем української мови і збирання матеріалу для розбудови української морфонології. Робота показує можливості комплексного і різнобічного

аналізу слів, включаючи окремі елементи етимології, морфеміки, лексики, і цим сприяє розкриттю механізму творення практично кожного слова з кінцевим суфіксом *-иц(я)*, що є цінним при укладанні морфемного та словотвірного словників української мови. Матеріали дисертації можуть бути використані при вивченні морфеміки, словотвору і морфонології у вузі.

Апробація роботи. Основні наслідки дисертаційного дослідження були викладені на підсумкових наукових конференціях Кіровоградського державного педагогічного інституту (1993, 1994, 1995, 1996 р.р.), на міжнародній науковій конференції «Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє» (Одеса, 1995), а також на щорічних звітних конференціях докторантів і аспірантів Кіровоградського педінституту (1994, 1995, 1996 р.р.).

Основні положення дисертації знайшли відображення в шести публікаціях.

На захист виносяться такі основні наукові положення:
 В апелятивній лексиці сучасної української мови функціонує невелика кількість (1566) апелятивів з відрізком *-иц(я)*, який входить до складу 1) неподільних основ непохідних слів з субморфом *-иц(я)*; 2) подільних основ похідних слів, де *-иц(я)* є суфіксом.

Одним із факторів сполучуваності чи несполучуваності суфікса *-иц(я)* є фонетична його сумісність-несумісність.

Сполучуваність або несполучуваність суфікса *-иц(я)* на рівні морфотактики зумовлена семантикою твірного суфікса, граматичним і лексичним значенням твірних слів, семантикою і структурою кінцевих суфіксів твірних основ.

Суфікс *-иц(я)* виявляє два типи валентності: кореневу і суфіксальну.

Оскільки коренева і суфіксальна валентність суфікса *-иц(я)* зумовлює його морфотактику, їм притаманні спільні і відмінні валентнісні риси.

Суфікс *-иц(я)* на базі структури і семантики твірних слів з допомогою формальних засобів зв'язку (усічення, чергування, інтерфіксації, наголошення) формує іменникові, прикметникові, дієслівні, числівникові, займенникові морфонологічні моделі похідних. Морфемні і морфонологічні моделі похідних не завжди тотожні.

Існує певне співвідношення формальної і функціональної сторони сполучуваності: суфікс *-иц(я)* з модифікаційною функцією зумовлює специфічні морфонологічні зміни.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається із вступу, п'ятнадцяти розділів, висновків та узагальнень, списку літератури, двох додатків (таблиці, що відображають різноманітні кількісні характеристики сполучуваності суфікса *-иц(я)* і морфонологічні моделі апелятивів з

суфіксом -иц(я).

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, визначено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, вказано методологічну основу, методи і прийоми аналізу, джерела фактичного матеріалу.

У першому розділі «Основні поняття морфології і лінгвістичні засади дослідження» висвітлюються загальні теоретичні питання валентності.

У сучасному мовознавстві валентність розуміється як загальна сполучувальна здатність слів і одиниць різних рівнів. Розрізняється зовнішня і внутрішня валентність. Внутрішня валентність – це об'єднання морфів у слово, словоформу: *дбай+лив+иця, голуб+иця*. Вона буває семантичною і формальною. При семантичній валентності вибір сполучуваних морфів зумовлюється їх значенням. Наприклад, суфікс -иц(я) із значенням особи сполучається з будь-якою основою: прикметниковою (*білай – білиця*), дієслівною (*Бога родити – богородиця*); суфікс -тель із значенням особи вимагає тільки дієслівної основи (*учити – учитель*). При формальній валентності з'єднання твірних морфів реалізується структурними (формальними) засобами, наприклад, корінь *гірк-ий* поєднується з формантом -иц(я) за допомогою чергування [к] – [ч]: *гірчиця*.

В українській мові між морфами словоформи діє примусова валентність (коли структурно-семантичні чинники твірної основи (ТО) зумовлюють як обов'язковий тільки даний аломорф) і вільна валентність (коли твірна основа без зміни значення може сполучатися з кількома варіантами морфеми або з кількома синонімними морфами). Наприклад, іменники на позначення назв тварин можуть сполучатися з кількома суфіксами із значенням «самиця тварини»: *лев – левиця, левиха, алекріль – кролиця* (ТО не сполучається з -иц(я)).

На рівні морфології виділяються такі валентні позиції:

1) постпрефіксальна: *з-і-брати, о-б+плутати*; 2) міжкорнева: *вод-о-периця, Мир-город*; 3) предсуфіксальна: *план-иця, глагол-иця*.

Поєднання морфем у слові відбувається за певними правилами, які характеризують словотвірну систему. Морфемі завжди є такими одиницями, яким повинні безпосередньо передувати або за якими мають безпосередньо йти цілком визначені інші одиниці, котрі перебувають з ними в тісному зв'язку.

Правила морфотактики пов'язані з правилами фонотактики і базуються на їх основі. Адже наявність чи відсутність морфологічних явищ, а також їх характер зумовлюються структурно-фонетичними особливостями твірних слів і фонематичними особливостями твірних

суфіксів. Якщо твірна основа закінчується, а суфікс починається несумісними звуками, то поєднання не відбувається, а словотворчий акт не реалізується. За правилами української фонетики в кінці слова між морфемами не можуть знаходитися два голосних звуки (не може бути зйання). Тому до твірної основи не може приєднатися твірний суфікс чи флексія з початковим голосним: від *хитати* – *хита-ця* (*хита-в-ця*), від *дихати* – *диха-ця* (*диха-в-ця*). Але нерідко правила фонотактики і морфотактики не збігаються. Там, де фонотактика допускає сполуку звуків, морфотактика відкидає її: нормативні сполуки *гн* (*гнути*), *хн* (*хникати*), *кн* (*кинути*), але неможливі *плуз+ний*, *вух+ниця*, *вовк+ця*.

При творенні похідних існують обмеження в сполученні дериваційних морфів. Реалізуючись за типовою моделлю, процес творення слова може зустріти певні перешкоди і не здійснитись: *журавель* – *журавлиця*, *сокіл* – *соколиця*, *буйвол* – *буйволиця*, але *гусак* – *гуска*, *кінь* – *кобила*. Існує кілька видів таких обмежень:

1) семантичні, що пояснюються значенневою несумісністю твірних морфів; 2) формальні, які зумовлюються надлишковими елементами в твірному слові, структурною недостатністю, скупченням приголосних у валентних позиціях, подібністю кінцевих і початкових звуків твірних морфем у валентних позиціях тощо; 3) стилістичні, що виникають у випадку стилістичної несумісності твірних морфів; 4) лексичні, зумовлені можливістю невиправданої омонімії і зайнятістю відповідного місця для слова; 5) словотвірні, якщо окремі слова або групи слів не бувають твірними для похідних певного значення.

Але в мові існують і засоби усунення цих обмежень: 1) наявність синонімічних морфем; 2) наявність аломорфів морфеми; 3) наявність морфонологічних явищ (усічення, чергування, інтерфіксації, інтерференції). Вибір їх в залежності від характеру перешкод дозволяє завершити словотвірний процес і утворити похідне слово, тим самим завершивши словотвірний процес. Наприклад, оскільки основа *слон* не поєднується з фемінативним суфіксом *-иц(я)*, то достатньо замінити морф *-иц(я)* синонімічним *-их(а)*, і утвориться слово *слониха* із значенням «самиця тварини». Відбувся вибір іншої моделі, яка реалізувала творення слова відповідного значення.

Процес сполучуваності твірних засобів проходить у три етапи. Перший етап – підготовка твірних засобів до їх сполучуваності. Другий етап – це безпосереднє пристосування і з'єднання твірних засобів у відповідності з семантичними, граматичними, фонематичними і орфографічними закономірностями мови. Третій, завершальний етап – акцентуаційне оформлення морфемосполуки як слова.

Вивчення валентності суфікса *-иц(я)* вимагає багатоступеневого

аналізу, адже сполучуваність у слові зумовлюється сумісністю фонетичною і семантичною.

Якщо ТО закінчується, а суфікс починається несумісними звуками, то поєднання не відбувається, а словотвірний акт не реалізується. Тому відправною точкою дослідження ми вважаємо кінцевий звук (фіналь) ТО, з якою безпосередньо контактує суфікс **-иц(я)**, зокрема його початковий звук [и].

Правила сполучуваності звуків зумовлюють наявність більш високої структурної одиниці – морфеми. Встановлюючи приналежність фінального звука ТО (кореневу, субморфну, інтерфіксальну, суфіксальну), можна виявити валентність: кореневу чи суфіксальну суфікса **-иц(я)**, весь інвентар морфів, з якими сполучається суфікс **-иц(я)**, а також формальні обмеження і можливості у сполучуваності, що виникають на стикові ТО і твірного суфікса.

Визначальною у валентності є семантична сумісність. Адже морфи є носіями певного лексичного значення, і їх сполучуваність у слові забезпечується не тільки формальною стороною (одні звуки сполучаються, а на сполуку інших накладена заборона), а й функціональною їх стороною: морфи зв'язуються за семантикою.

Без попереднього аналізу мотиваційних відношень: встановлення пар мотивуюче-мотивоване аналіз сполучуваності морфем неможливий. У зв'язку з цим морфотактика суфікса **-иц(я)** вивчається на фоні і у рамках семантико-словотвірних полів (ССП) твірних слів: іменників, прикметників, дієслів, чисельників, займенників, які наповнюють ССП «конкретний предмет» («КП»), «абстрактне поняття» («АП»), «особа», «істота», «ознака», «дія», «місце», «кількість».

За одиницю аналізу вибрано ССП, а не словотвірний тип, бо тип є надто дрібною одиницею, незручною для визначення сполучуваності.

У зв'язку з визначенням частиномовної приналежності ТО виявляється система морфонологічних явищ. Тому можна встановити, які з них відбуваються при словотворі від іменників, від прикметників, від дієслів тощо. З огляду на те, що всі ці операції здійснюються у межах фоноконтактів суфікса **-иц(я)**, стає можливим встановлення змін на морфемному шві, викликаних фонетичною і власне морфонологічною сумісністю-несумісністю сусідніх морфів. Морфонологічні явища, які здійснюють підготовку твірних засобів до їх сполучуваності, вивчаються у комплексі з наголосом, що дає змогу оформляти сполучувані морфеми в єдиний звуковий комплекс як словесну одиницю.

Під значенням суфікса в роботі розуміється компонент значення похідного слова, що виражається з допомогою суфікса. Під функцією суфікса – ступінь його впливу на значення ТО: мутація, транспозиція,

модифікація. Похідні слова, де акт сполучуваності суфікса -иц(я) з ТО відбувся за всіма фонетичними і семантичними законами, розподіляються в їх дистрибуції в ССП. І це є ще одним доказом вибірковості суфікса, який обслуговує те чи інше поле.

Ці та інші поняття лягли в основу нашого дослідження про сполучувальні можливості суфікса -иц(я).

У розділі другому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [б]», розділі третьому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [в]», розділі четвертому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [д]», розділі п'ятому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [ж]», розділі шостому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [з]», розділі сьомому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [л]», розділі восьмому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [м]», розділі дев'ятому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [н]», розділі десятому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [п]», розділі одинадцятому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [р]», розділі дванадцятому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [с]», розділі тринадцятому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [т]», розділі чотирнадцятому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [ш]», розділі п'ятнадцятому «Сполучуваність суфікса -иц(я) з твірною основою на [ч]» розглядається поєднання суфікса -иц(я) з кожною з фіналей ТО, на сполуку яких не накладена заборона. Кожний розділ є невеликим, але самостійним дослідженням, що проводиться з урахуванням фонетичних і семантичних законів сполучуваності, зі своїми висновками, на основі яких зроблено висновки та узагальнення про валентність суфікса -иц(я) в апелятивах української мови.

Апелятиви з суфіксом -иц(я) становлять кількісно невеликий пласт української лексики. Це зумовлено семантикою твірних слів, семантикою суфікса -иц(я), втратою його продуктивності, наявністю синонімічних суфіксів. У апелятивній лексиці сучасної української літературної мови функціонують 1566 лексем з сегментом -иц(я), наприклад, *любівниця*, *сиріця*, *плотіця*, який входить до складу 1) подільних основ і є суфіксом: *головатиця*, *піддалиця* (97,5%); 2) неподільних основ, де -иц(я) є субморфом у складі кореневої морфеми: *сиріця*, *зініця* (2,5%). Апелятиви з неподільною основою є словами непохідними. Серед слів з суфіксом -иц(я) є такі, що мають суттєві ознаки похідності: *дуриця*, *копійця* (98%) і непохідні слова: *скрипціця*, *черетіця* (2%). Морфотактика суфікса -иц(я) при синхронічному підході до цього процесу встановлюється у похідних словах.

Суфікс *-иц(я)* в апелятивах української мови виявляє мутаційне, модифікаційне і транспозиційне словотвірні значення. Найпоширенішим з ним є мутаційне, в якому зосереджуються п'ять омонімічних значень: 1) «конкретний предмет (37,3%): *сити́ця, плáниця*; 2) «абстрактне поняття» (11,5%): *сухові́триця, возови́ця*; 3) «особа» (8,4%): *біли́ця, крикли́виця*; 4) «істота» (7,3%): *ягни́ця, лимонни́ця*; 5) «місце» (5,5%): *талови́ця, дзвіни́ця*. Рідше фіксується модифікаційне значення суфікса *-иц(я)*, в яке включаються: 1) фемінативне значення, зокрема, «особа жіночої статі» (12,8%): *жри́ця, черни́ця* та «самиця тварини» (7,3%): *орли́ця, тетери́ця*. Транспозиційне значення суфікса *-иц(я)* засвідчується у 5,8 % загальної кількості апелятивів на *-иц(я)*: *молоди́ця, седми́ця*.

Одним із факторів сполучуваності морфів є фонетична сумісність чи несумісність. Відповідно, існують формальні обмеження, які забороняють сполуку суфікса *-иц(я)* з тим чи іншим кінцевим звуком твірної основи. До таких обмежень належать: 1) м'які приголосні не можуть виступати перед [и], тому суфікс *-иц(я)* не приєднується до основ на [д'], [й], [л'], [м'], [н'], [т']; 2) звук [и] не може вживатися після жодного голосного, тому суфікс *-иц(я)* не сполучається з основами на [о], [а], [у], [и], [е], [і]. Перше обмеження усувається чергуванням звуків за твердістю м'якістю [д']-[д]: *ведми́дь-ведме́диця*; [л']-[л]: *жураве́ль-журавли́ця*; [м']-[м]: *седмь-седми́ця*; [т']-[т]: *грясть-гря́стиця*; [н']-[н]: *лати́нь-латини́ця*. Друге обмеження усувається усиченням голосного звука суфікса дієслівної основи: *Бога роди́ти* – *богороди́ця* або інтерфіксацією: *м'я́ти-м'я́тиця*.

До формальних обмежень належить також неможливість поєднання фіналей [г], [к], [х], [ц'] з формантом *-иц(я)*. Запобігають цим сполукам: 1) чергування [г]-[ж]: *і́го-і́жниця*, [к]-[ч]: *вовк - вовчи́ця*, [х]-[ш]: *уха́ - уи́тиця*, [ц']-[ч]: *за́ець - зайчи́ця*; 2) інтерфіксація: *рука́-рукави́ця, нога́-ногави́ця*.

Відсутність на міжморфному шві звуків [ц], [ф] з суфіксом *-иц(я)* пояснюється незначною кількістю слів на [ф], [ц] в українській мові, запозиченим характером [ф], вузькою сферою функціонування, нездатністю реалізувати ті лексичні значення, які потенційно закладені в суфіксах та милозвучністю української мови.

Суфікс *-иц(я)* поєднується з твірними основами на [б] (0,7%): *голуби́ця*; на [в] (5,4%): *кровави́ця*; на [д] (0,7%): *одуди́ця*; на [ж] (0,1%): *самодер́жниця*; на [з] (0,1%): *зигзи́ця*; на [л] (4,5%): *земли́ця*; на [м] (0,4%): *обі́мниця*; на [н] (79,9%): *до́мниця*; на [п] (0,7%): *тупи́ця*; на [р] (2,4%): *віри́ця*; на [с] (0,5%): *різноголо́сниця*; на [т] (1,5%): *обме́тиця*; на [ш] (0,3%): *души́ця*; на [ч] (3,4%): *влади́чиця*.

Залежно від того, якому морфіві належить фіналь: кореневому чи суфіксальному (сюди ж включаються субморфи та інтерфікси), на рівні морфотактики розрізняється коренева і суфіксальна валентність суфікса **-иц(я)**.

При кореневій валентності слова твориться за такими морфемними моделями: К[б]-+-иц(я): *вербу́иця*; К[в]-+-иц(я): *полови́ця*; К[д]-+-иц(я): *верблюди́ця*; К[ж]-+-иц(я): *іжи́ця*; К[з]-+-иц(я): *кози́ця*; К[л]-+-иц(я): *соболи́ця*; К[м]-+-иц(я): *самі́ця*; К[н]-+-иц(я): *рівни́ця*; К[п]-+-иц(я): *ріпи́ця*; К[р]-+-иц(я): *цари́ця*; К[с]-+-иц(я): *косо́ця*; К[т]-+-иц(я): *хорти́ця*; К[ш]-+-иц(я): *квіщи́ця*; К[ч]-+-иц(я): *ключи́ця*.

Сполучуваність у слові залежить від сполучувальної семантичної можливості його морфів. Морф **-иц(я)** при його суфіксальній валентності сполучається з такими суфіксами: 1) *-б(а)* із значенням процесу, дії: *сівби́ця*, модель К-+-б-+-иц(я); 2) *-ав-* із значенням «велика кількість того, що названо мотивуючим словом»: *кєрва́виця*, модель К-+-ав-+-иц(я); 3) *-ов-, -ев-* із значенням «якесь відношення до предмета, поняття, названого мотивуючим словом»: *шовко́виця*, *вогневи́ця*, модель К-+-ов(-ев)-+-иц(я); 4) *-ив-* із значенням «здатний до дії, названої мотивуючим словом»: *доброчи́ливиця*, модель К-+-ив-+-иц(я); 5) *-в-* із значенням «сукупність тих одиниць, які названі мотивуючим словом»: *полє́ндвиця*, модель К-+-в-+-иц(я); 6) *-ва-* (усічений варіант *-в-*) із значенням довготи дії: *куви́ця*, модель К-+-в-+-иц(я); 7) *-л-* із значенням «той, що знаходиться у стані, що виник у результаті дії, названої мотивуючим словом»: *зни́иця*, модель К-+-л-+-иц(я); 8) *-л-* із значенням «знаряддя дії, названої мотивуючим словом»: *греблі́ця*, модель К-+-л-+-иц(я); 9) *-ль* (аломорф *-л-*), що вживається на позначення предметів, явищ: *билі́ця*, модель К-+-л-+-иц(я); 10) *-ел-* (аломорф *-л-*) на позначення тварини: *козли́ця*, модель К-+-л-+-иц(я); 11) *-іль* (аломорф *-ел-*), що вживається на позначення якихось явищ: *метєлі́ця*, модель К-+-л-+-иц(я); 12) *-н-*, що вказує на відносність: *ніжи́иця*, модель К-+-н-+-иц(я); 13) *-н-* із значенням «такий, що з ним можна зробити що-небудь»: *скри́тниця*, модель К-+-н-+-иц(я); 14) *-ан-* (*-ян-*) із значенням «матеріал, з якого зроблений предмет»: *ма́сливиця*, модель К-+-ан-+-иц(я); 15) *-ен-, -н-*, суфікси пасивних дієприкметників: *зведєні́ця*, *обрані́ця*, модель К-+-ен-+-иц(я); 16) *-ин* (*-єн-, -ін*) із значенням присвійності: *сестри́иця*, модель К-+-ин-+-иц(я); 17) *-и(я)* (аломорф *-н-*), що вказує на назву приміщення певного призначення: *ипа́ківниця*, модель К-+-ів-+-иц(я); 18) *-ень* (аломорф *-єн-*), що позначає особу чоловічої статі: *учєні́ця*, модель К-+-єн-+-иц(я); 19) *-ан* із значенням особи чоловічої статі за характерною ознакою: *братані́ця*, модель К-+-ан-+-иц(я); 20) *-єн-* суфікс іменника сер. роду: *тімени́ця*, модель К-+-єн-+-иц(я); 21) *-ат-* із

різний - ривіиця, фемінативіс а) назва особи (13,9%), зуховець -

значенням «зовнішня ознака людини, тварини, що кидається у вічі: *карака́тиця*, модель К-+-ат-+-иц(я); 22) -*уват-* на позначення якості з пом'якшенням: *винува́тиця*, модель К-+-уват-+-иц(я); 23) -*иц(а)* (аломорф -*ич-*) із значенням «особа – виконавець дії»: *владі́чиця*, модель К-+-ич-+-иц(я); 24) -*ець* (аломорф -*ч-*), що позначає тварину: *зайчи́ця*, модель К-+-ч-+-иц(я); 25) -*к-* (варіант -*ч-*) із значенням властивості: *липти́ця*, модель К-+-ч-+-иц(я).

Крім того, суфікс *-иц(я)* сполучається з субморфами: 1) -*ив-*: *мисли́виця*; 2) -*ел-* (варіант -*л-*): *осли́ця*; 3) -*ець* (варіант -*ч-*): *перчи́ця*; 4) -*к-* (варіант -*ч-*): *зірчи́ця*. Моделі: К-+-(-ив)-+-иц(я), К-+-(-л)-+-иц(я); К-+-(-ч)-+-иц(я).

Суфікс *-иц(я)* сполучається також із інтерфіксами: -*в-*, -*ав-*, -*ов-*, -*ев-*, -*л-*, -*ол-*, -*ун-*, вживання яких викликане фонетичними причинами: *недбáйлиця*, *отрокови́ця* або семантичною недостатністю ТО: *тесли́ця*, *медуни́ця*.

Серед семантично несумісних з суфіксом *-иц(я)* морфів виявлено: 1) суфікс *-ець*, що вживається на позначення особи чоловічої статі: *доброзичливець* – *доброзичливиця*; 2) суфікс *-к(а)* із предметним значенням: *планка* – *пláнця*; 3) суфікс *-ук*, що позначає самців тварин: *тетерук* – *тетери́ця*; 4) сегмент *-інь*, що є колишнім суфіксом з предметним значенням: *грéбiнь* – *пригрéби́ця*. Ця несумісність виникає у зв'язку з тим, що поряд не можуть вживатися морфеми з тотожним значенням. Вона усувається усіченням сегментів *-ець*, *-ук*, *-к*, *-інь*.

Характер кореневої ТО впливає на процеси сполучуваності. При кореневій валентності суфікс *-иц(я)* виявляє найбільшу частотність при сполученні з твірними основами іменників (70,3%): *ко́ра* – *кори́ця*, *ле́в* – *леви́ця*. Сполуки з твірними основами прикметників: *чо́рний* – *чорни́ця*, *ві́всяний* – *вівсяни́ця*; дієслів: *скри́пити* – *скре́пи́ця*, *ми́ро*, *носи́ти* – *мироно́си́ця* відповідно становлять 14,5% та 3,6%. Є декілька випадків сполучуваності з ТО числівників (1,2%) (фіналі, твірних основ [М],[Н]: *се́дiм(сім)* – *седми́ця*, *оди́н* – *одини́ця*; з ТО займенників (1,2%) (фіналь твірної основи [ч]): *де́що* – *дещи́ця*, *абі́що* – *абіщи́ця*; з ТО, що є звуконаслідувальним елементом (0,6%) (фіналь [з]): *зигз* – *зигзи́ця*.

Сполучаючись із кореневими ТО, суфікс *-иц(я)* найчастіше приєднується до основ лексем ССП «КП» (29,7%): *сту́па* – *сту́пи́ця*, «істота» (23%): *ло́ца* – *лощи́ця*, «ознака» (14,5%): *бі́лий* – *біли́ця*, «особа» (12,7%): *умі́вець* – *умі́ви́ця*. Менш частотними виявляються поля «АП» (6%): *сухий*, *ві́тер* – *сухові́три́ця*, «місце» (4,2%): *но́ра* – *нори́ця*, «дія» (3%): *по́пляти* – *по́пли́ця*. До периферійних належать і ССП «кількість» (1,8%): *се́mero* – *семери́ця*.

Коренева валентність засвідчує різноманітні семантичні можливості

омосуфікса -иц(я). Виявлено його продуктивність при творенні апелативів 1) з предметним значенням (37,3%): *пáтер* – *пáтериця*; 2) значенням «абстрактне поняття» (13,2%): *абáцо* – *абáциця*; 3) із значенням «самиця тварини» (13,2%): *тур* – *туриця*; 4) кореспондуючих назв особ жіночої статі (11,4%): *очевáдець* – *очевáдиця*; 5) з демінутивним значенням (8,4%): *земля* – *земліця*. Рідше представлене значення істоти та особи за предметною, якісною ознакою та за процесуальною ознакою (відповідно 9,6% і 4,8%): *жа́ло* – *жа́лиця*, *ста́рий* – *ста́риця*, *ми́ро*, *но́сити* – *ми́ронóсиця*. Непродуктивний суфікс -иц(я) із значенням «місце» (1,8%): *дзві́н* – *дзві́ниця*.

Продуктивністю суфіксів зумовлене якраве вираження мутаційної функції суфікса -иц(я) (59,4%). Активно проявляється модифікаційна функція (34,5%), є випадки вживання суфікса з транспозиційною функцією (6%).

Частота сполучуваності суфікса -иц(я) з твірними основами кореневого типу у різних ССП неоднакова. Суфікс найчастіше сполучається з основами на утворення похідних ССП «КП» (40%): *капу́ста* – *капу́стиця*; «істота» (26%): *чо́рт* – *чо́ртиця*; «особа» (15,7%): *се́стра* – *се́стриця*; «АП» (8,9%): *о́сінь* – *о́сениця*. На утворення похідних інших ССП суфікс -иц(я) вживається рідше: «місце» (4,8%): *по́гріб* – *по́гребіця*; «ознака» (3%): *мі́жсуббний* – *мі́жсуббниця*; «кількість» (1,2%): *оди́н* – *оди́ниця*; «дія» (0,6%): *че́рез зерно́* – *че́реззе́рниця*.

Суфіксальна валентність характеризується високою частотністю сполук суфікса -иц(я) з основами прикметників (57,4%): *плаксі́вий* – *плаксі́виця*. Частотність ТО інших частин мови нижча: іменників (32,8%): *та́л* – *та́ловіця*; дієслів (8,3%): *те́сати* – *те́слиця*. Один приклад сполуки з числівниковою основою засвідчено при поєднанні -иц(я) з основою на [р]: *се́меро* – *се́мериця* (0,5%).

Від частиномовного характеру твірної основи залежать словотвірні можливості твірного суфікса. Суфіксальна валентність -иц(я) найчастіше виявляється у його поєднанні з ССП «ознака» (57,8%): *ві́св'яний* – *ві́св'яниця* (його відчутно поповнюють твірні слова з основами на [н], [в]). Достатня наповнюваність полів «дія» (7,5%): *во́зити* – *во́зовиця*; «КП» (7,9%): *ті́м'я* – *ті́мениця*; «особа» (14,3%): *че́рнець* – *че́рниця*. Вужчий словотвірний простір ССП «АП» (4,2%): *рі́зний* – *рі́зниця*, ССП «істота» (2,8%): *кря́ль* – *кря́лиця*, ССП «місце» (2,8%): *брова́рня* – *брова́рниця*; ССП «кількість» (0,5%): *се́меро* – *се́мериця*.

Суфіксальна валентність -иц(я) виявляє його різноманітні словотвірні можливості. Найбільш продуктивними є предметне значення (37,2%): *сли́вовий* – *сли́вовиця*. Виявлено також значення «абстрактне поняття» (20,4%): *рі́зний* – *рі́зниця*; фемінативне а) назва особи (13,9%): *лука́вець* –

лукавця; б) самиця тварини: *осел* – *ослиця* (3%). Менш виразно представлено значення особи за предметною, процесуальною або атрибутивною ознакою (11,2%): *крикливий* – *крикливця*; значення істоти (6%): *нічний* – *нічниця*; значення «місце» (8,4%): *вінний* – *вінниця*.

Основне функціональне навантаження виконує мутаційний суфікс **-иц(я)** (78%), котрий, в основному, використовується для творення іменників із загальним значенням «предмет». Виявляє себе модифікаційна (17,3%) та транспозиційна (6%) функція суфікса **-иц(я)**.

Суфіксальна валентність **-иц(я)** зумовлює наповнюваність таких похідних семантико словотвірних полів: 1) «КП» (38%): *гнилий* – *гнилиця*; 2) «істота» (8%): *орёл* – *орлиця*; 3) «АП» (13%): *биль* – *биллиця*; 4) «особа» (24%): *умілець* – *умілиця*; 5) «місце» (2%): *багно* – *багновіця*; 6) «ознака» (5%): *єдиний* – *єдниця*; 7) «дія» (2%): *хитати* – *хитавіця*. Найбільш наповненими виявляються ССП «АП», «ознака», «місце», «дія».

Оскільки і коренева, і суфіксальна валентність суфікса **-иц(я)** зумовлюють його морфотактику, їм властиві спільні сполучальні риси: 1) сполучуваність із твердими приголосними [б], [в], [л], [м], [н], [т], [ч]; 2) несполучуваність із основами на голосний та з основами на [г], [к], [х], [ц]; 3) здатність сполучатися з ТО іменників, прикметників, дієслів, числівників; 4) словотвірні можливості суфікса **-иц(я)** у випадку будь-якої його валентності реалізуються у приєднанні його до ССП «КП», «АП», «істота», «особа», «місце», «дія», «ознака», «кількість»; 5) наявність спільних значень предметності, особи, місця, істоти, абстрактного поняття, фемінативного; 6) наявність мутаційної, модифікаційної, рідше транспозиційної функції; 7) найактивніші ССП похідних слів «КП». Досить чітко проявляють себе ССП «особа», «істота», «АП».

До відмінних валентнісних рис належать: 1) наявність у фіналах звуків [л], [ж], [з], [п], [ш] при кореневій валентності суфікса **-иц(я)** і відсутність цих звуків у фіналах основ при суфіксальній валентності; 2) при кореневій валентності найвищу частотність мають сполуки з ТО іменників, а при суфіксальній – з ТО прикметників, оскільки звуки [н], [в], [л] часто виступають у складі суфіксів, субморфів та інтерфіксів; 3) відсутність при суфіксальній валентності демінутивних форм на **-иц(я)** і наявність їх при кореневій валентності.

Нульова морфологія при сполученні **-иц(я)** з твірними словами наявна у основ, які повністю відповідають умовам комбінаторики звуків і морфів: *кров* – *крівця*. До морфонологічних явищ, які здійснюють підготовку твірних засобів до їх сполучуваності відносяться як усичення суфікса: *улюбленець* – *улюбленця*, так і усичення флексії, яке відбувається тоді, коли твірним словом виступають іменники жіночого роду з флексією **-а**, середнього роду з флексією **-о**, **-е**, прикметники та дієприкметники

чоловічого роду з флексією *-ий*: *світлий* – *світлиця*, *коза* – *козиця*, *гребло* – *греблиця*. Сюди відносимо і усічення інфінітивного суфікса *-ти*: *возити* – *возовиця*, *трясти* – *трясовиця*.

Морфологічні явища характеризуються комплексністю, яка виявляється в одночасному застосуванні їх у процесі словотворення: флексійне усічення, альтернація [н']-[н], наголошення суфікса *-иц(я)* в парі *пашня* – *пашниця*; усічення суфікса інфінітива, морфемне усічення, інтерфіксація, наголошення суфікса *-иц(я)* в парі *косити* – *косовиця* та ін.

Наголос у суфіксальних утвореннях є морфологічним засобом словотворення похідних. Аналіз похідних на *-иц(я)* дає можливість виявити п'ять типів акцентних позицій: 1) нерухомий наголос: *карака́тий* – *карака́тиця*; 2) наголошений суфікс *-иц(я)*: *сту́па* – *стужи́ця*; 3) наголос переходить з передостаннього складу твірного слова на попередній склад похідного слова: *скри́їти* – *скре́їця*; 4) наголос переходить з кінцевого складу твірного слова на попередній склад похідного: *через зе́рні* – *череззе́рниця*; 5) наголос переходить з початкового складу твірного слова на наступний склад похідного: *по́гріб* – *погре́биця*.

Наголос певним чином координується з функцією твірного суфікса. Зокрема, суфікс *-иц(я)* на позначення самиць тварин та демінутивів (модифікаційна функція) завжди наголошений: *хорт* – *хорти́ця*, *душа* – *душчи́ця*. Виняток становлять апелятиви *ведме́диця*, *медве́диця* у яких можливий подвійний наголос.

Виявлено 20 морфологічних моделей, характерних для відіменникових основ на *-иц(я)*. Найпродуктивнішими є такі: модель 1: Іо (б-у, б-ч, 2ап)+О+иц(я): *голуби́ця*, *леви́ця*; модель 2: Іо (м.у, б-ч, 1ап)+О+иц(я): *прові́диця*, *любимі́ця*; модель 3: Іо (фл.у, б-ч, 2ап)+О+иц(я): *верби́ця*, *кози́ця*; модель 4: Іо (фл.у, б-ч, 1ап)+О+иц(я): *отдві́ця*, *вобни́ця*. Для відприкметникових основ на *-иц(я)* характерні 5 морфологічних моделей. Найбільшою кількістю прикладів представлені модель 1: (фл.у, б-у, 2ап)+О+иц(я): *марни́ця*, *тужи́ця*; модель 2: (фл.у, б-ч, 1ап)+О+иц(я): *шовко́виця*, *весе́лиця*. Виявлено 8 морфологічних моделей у віддієслівних похідних на *-иц(я)*. Більш продуктивними є такі моделі: модель 1: До (фл.у, б-ч, 2ап)+І+иц(я): *хитави́ця*, *трясови́ця*; модель 2: До (фл.у, м.у., б-ч, 1ап)+О+иц(я): *куви́ця*, *тесли́ця*; модель 3: До (фл.у, б-ч, 1ап)+І+иц(я): *па́далиця*, *м'яли́ця*.

Морфемні і морфологічні моделі похідних на *-иц(я)* не завжди тотожні. Наприклад, морфемній моделі К[б]-+иц(я) відповідають кілька морфологічних моделей: модель 1: Іо (б-у, б-ч, 2ап)+О+иц(я): *голуби́ця*; модель 2: Іо (м.у, б-ч, 1ап)+О+иц(я): *пригре́биця*; модель 3: Іо (фл.у, б-ч, 2ап)+О+иц(я): *верби́ця*; модель 19: Іо (б-у, б-ч, 3ап)+О+иц(я): *погре́биця*,

характерні для відіменникових похідних на **-иц(я)**, а також модель 4: По (фл.у, м.у, б-ч, Іап)+О+иц(я): *міжусобіця*, характерна для відприкметникових похідних на **-иц(я)**.

Морфонологічній моделі 4: Іо (фл.у, б-ч, Іап)+О+иц(я) відповідають декілька морфемних моделей: К[в]-+иц(я): *отавиця*; К[л]-+иц(я): *жєлциця*; К[м]-+иц(я): *обіймиця*; К[н]-+иц(я): *вовниця*; К[п]-+иц(я): *рішциця*; К[т]-+иц(я): *кітциця*; К[ш]-+иц(я): *квашиця*.

Такі найголовніші закономірності у сполучуваності морфа **-иц(я)** з основами апелятивів в українській мові.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Сполучуваність суфікса **-ИЦ(Я)** в апелятивах української мови (на матеріалі сполучуваності **-иц(я)** з фонемою **SlS //** Сучасні проблеми навчально-виховного процесу вищої та середньої школи: Матеріали доповідей науково-практичної конференції докторантів і аспірантів інституту. – Кіровоград, 1995. – С.97-99.

2. Семантика внутрішньої форми топонімів на **-иц(я)** в українській мові // Міжнародна наукова конференція «Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє»: Матеріали доповідей. – Одеса, 1995. – С. 113-115.

3. Дещо з історії та походження назв з кінцевим елементом **-иц(я)** // Методичний вісник – 95: Етнографія Кіровоградщини. Вип.2. – Кіровоград, 1995. – С.43-46.

4. Суфіксальна та коренева сполучуваність морфа **-иц(я)** з основами на [в] в українській мові // Дослідження з мовознавства. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1996. – Т.1. – С. 36-45.

5. Валентність суфікса **-иц(я)** в апелятивах української мови // Дослідження з мовознавства. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1996. – Т.2. – С. 33-40.

6. Взаємодія суфікса **-иц(я)** з основами на **-л-** // Дослідження з мовознавства. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1996. – Т.3. – С. 57-66.

АННОТАЦІЯ

Ищенко Т.А. Валентность суффикса -иц(а) в апеллятивах украинского языка.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1997.

В работе исследуется валентность суффикса -иц(а), особенности фонотактики данного суффикса с производящими основами в процессе словообразования, динамика семантико-словообразовательных полей (ССП) производящих и производных слов, определены словообразовательные функции и реализация значений суффикса -иц(а) в каждом ССП производного, рассматриваются морфемные и морфонологические модели существительных на -иц(а), выявлены общие и отличительные черты корневой и суффиксальной валентности суффикса -иц(а).

SUMMARY 2

Ischenko T. A. The Valency of the Suffix -иц(а) in the appellatives of the Ukrainian Language.

Dissertation presented to acquire candidate degree in philology, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. Dnipropetrovsk State University. Dnipropetrovsk, 1997.

The valency of the suffix -иц(а), the peculiarities of phonotactics of the suffix with productive bases in the process of word-building, the dynamics of semantico-word-building fields (SWF) of productive and derivative words are investigated in this work; the word-building functions and realization of the meanings of the suffix -иц(а) in each SWF are defined; morphemic and morphonological models of the nouns ending in -иц(а) are examined; common and distinctive features of the root and suffix valency of the suffix -иц(а) are exposed.

Ключові слова: валентність, семантико-словотвірне поле (ССП), твірне слово, похідне слово, мутаційна, модифікаційна, транспозиційна функції, значення суфікса, морфонологічні явища, сполучуваність, морфемна, морфонологічна модель.

43 53 25

57878A

Підписано до друку 3.04.1997р. Формат 1/16.
Друк.арк. 1. Віддруковано у РВЦ
КДПІ ім. В. Винниченка.
Зам. 32. Тираж 100.

12 52 85

AB 37.372

Инициалы по докум. 3.04.1907г. Формат 116.
Друк. И. Вильковская у ПРП
КДП им. В. Вильковская.
Зам. 32. Тираж 100.

18 33 22